

УДК 159.922.72

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.17>

Руденок Алла Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0003-1197-0646

Логвіна Оксана Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0002-0359-5850

Данчук Юлія Петрівна,

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-5576-9923

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІД ЧАС СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

RESEARCH OF MANIFESTATIONS OF CHILDREN'S AGGRESSIVE BEHAVIOR DURING THE SEPARATION PROCESS

У статті подано результати дослідження аспектів агресивної поведінки дітей раннього віку під час сепараційного процесу. Розглянуто агресивну поведінку дітей в сепараційному процесі під час кризи трьох років, яка спрямована на реалізацію такої діяльності як протистояння дорослому.

Мета статті – емпірично дослідити прояви агресивної поведінки дітей через емоційний, вербальний, поведінковий компоненти, встановити ознаки, які характеризують агресивну поведінку як спроби протиставити себе дорослому та протистояти позиції дорослого.

Проблематика агресивної поведінки дітей раннього віку в процесі проходження кризи трьох років лишається одним з важливих наукових напрямів в царині фундаментальних знань про психологічне і соціальне життя людини. Важливими в тлумаченні поняття агресивної поведінки є різноманітність її аспектів. Особливу увагу заслуговують погляди науковців, які відходять від вузького розуміння агресивної поведінки як комплексу дій спрямованих на заподіяння шкоди іншим, і наголошують на важливості агресивної поведінки в забезпеченні вітальних потреб індивіда, самозахисті, реакції на порушення безпеки, а також як адаптивного механізму до умов середовища. Проте, проблематика агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі трирічного віку не виходить за межі опису кризової симптоматики та не знайшла належного відображення в науковій думці.

Важливими здобутками в розробці даної проблематики є наукові погляди, що фокусують увагу на протиставленні та протистоянні, як необхідного кроку в поведінці дитини на шляху до психологічного відділення її від дорослого. Сам факт протиставлення та протистояння дорослому є свідченням появи принципово нового у внутрішньому світі дитини – появи потреби у взаєминах на вісі стосунків «Я – Ти». Підтвердженням цьому є численні погляди дослідників на кризу трьох років як на етап перебудови стосунків між дитиною і дорослим, в яких дитина прагне трансформувати взаємодію з дорослим таким чином, щоб досягнути певної автономії від нього і бути активним учасником міжособистісної взаємодії.

Проаналізовано, що протистояння є діяльністю яка забезпечує акт протиставлення як спосіб розмежування себе від іншого. Враховуючи, що емоційні та поведінкові реакції у ранньому віці слабо регулюються дітьми, а вербально-комунікативний компонент не достатньо розвинений, тому процес протистояння носить форму афективного відрегування з яскраво вираженим агресивним забарвленням.

Висновки. В результаті проведеного дослідження було виявлено і зафіксовано, що агресивна реакція дітей у кризі третього року життя виражається через емоційний, поведінковий та вербальний компоненти. Під час спостереження ми також відмітили такі прояви як міміка, звукова експресія та вегетативні прояви під час агресивної поведінки.

Ключові слова: агресія, сепарація, стосунки, емоції, поведінка, мовлення.

The article presents the results of a study of aspects of aggressive behavior of young children during the separation process. The concept of "separation", "aggressive behavior" is considered.

The aim of the article is – to empirically investigate the manifestations of aggressive behavior of children through emotional, verbal, behavioral components, to identify signs that characterize aggressive behavior as attempts to oppose themselves to adults and resist the position of adults.

L. Vygotsky, B. Elkonin, L. Bozhovych, L. Obukhov, V. Mukhin, M. Lisyn, and K. Polivanov addressed the issue of the crisis of three years. Among the foreign scholars who have paid attention to the problems of changing the social interaction of a child with an adult in early childhood, are the works of E. Keller, S. Buhler, M. Mahler, E. Erickson, A. Wallon. L. Obukhov notes the importance of purposeful confrontation of the child in the process of separation. It is noted that the diversity of its aspects is important in the interpretation of the concept of aggressive behavior. The views of scholars deserve special attention who move away from a narrow understanding of aggressive behavior as a set of actions aimed at harming others, and emphasize the importance of aggressive behavior in providing the vital needs of the individual, self-defense, response to security breaches and adaptive mechanism to environmental conditions. Analyzing scientific works, it was found that the aggressive behavior of children in the separation process of the crisis of three years is aimed at the implementation of confrontation with adults.

It is analyzed that the issue of aggressive behavior of children in the separation process of three years of age does not go beyond the description of crisis symptoms and is not properly reflected in scientific opinion.

Important achievements in the development of this issue are scientific views that focus on opposition and confrontation, as a necessary step in the behavior of the child on the way to its psychological separation from the adult.

Conclusions. *As a result of the study, it was found and recorded that the aggressive reaction of children in the crisis of the third year of life is expressed through emotional, behavioral and verbal components. During the observation, we also noted such components as facial expressions, sound expression and autonomic manifestations during aggressive behavior.*

Key words: *aggression, separation, relationships, emotions, behavior, speech.*

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день проблема агресивної поведінки дітей є вельми актуальною у віковій психології та в практичному вирішенні цілого ряду проблем дитячо-батьківських стосунків. З наближенням дитини до трирічного віку, перед батьками постає непростий виклик. З одного боку, батьки відмічають сплеск негативістських симптомів, які виражаються у підвищеній імпульсивності, емоційній невідповідності та агресивній поведінці дітей, що в свою чергу викликає у батьків занепокоєння та невпевненість у виборі ефективних способів взаємодії з дитиною. А з іншого боку, молоді батьки відкидають модель виховання дитини, в якій агресивна поведінка дітей регулюється шляхом суворих заборон та контролю з боку дорослих. Такі виховні прийоми як покарання, залякування, регуляції агресивної поведінки дитини за допомогою сорому та провини серед сучасних батьків викликають критику та неприйняття як пережиток минулого. Проте, питання як взаємодіяти з трирічною дитиною і реагувати на агресивну поведінку в цьому віці, для багатьох батьків залишається актуальним питанням. Варто констатувати, що актуальність дослідження ролі агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі кризи трьох років представлена великим запитом в психологічній практиці. Часті звернення і скарги батьків на складну поведінку дітей, можуть бути свідченням низької обізнаності батьків щодо причин і особливостей проявів агресії у дітей зазначеного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед теоретичних аспектів дослідження агресивної поведінки дітей в період сепарації, основна увага науковців приділялася виявленню та аналізу поведінкових симптомів кризи трьох років, класифікації цих симптомів у конструктивні, негативістські та невротичні категорії. До проблематики кризи трьох років зверталися у своїх працях Л. Виготський, Б. Ельконін, Л. Божович, Л. Обухова, В. Мухіна, М. Лісіна, К. Поліванова. Серед зарубіжних науковців, які приділяли увагу проблемам зміни соціальної взаємодії дитини з дорослим в період раннього дитинства, належать праці Е. Келера, Ш. Бюлера, М. Малера, Е. Еріксона, А. Валона. Про вагомість цілеспрямованого протистояння дитини в процесі сепарації зауважують науковці. Акт протистояння чужій позиції, на думку дослідниці, засвідчує процес формування у дитини власного суб'єктивного внутрішнього світу і допомагає процесу відгородження власного «Я» дитини від «Я іншого» шляхом протиставлення. Однак, дослідження поведінкових реакцій протистояння та протиставлення дорослому як складової сепараційного процесу не знайшло належного опрацювання в науковій думці. В тому числі, лишилося поза увагою питання проявів агресивної поведінки у спробах дитини протистояти і протиставляти себе дорослому, а також проблематика агресивної поведінки як чинника, що супроводжує процес психологічного відділення від дорослого, та сприяє внутрішньому суб'єктивному переживанню себе.

Мета статті – дослідити прояви агресивної поведінки дітей через емоційний, вербальний, поведінковий компоненти, встановити ознаки, які

характеризують агресивну поведінку як спроби протиставити себе дорослому та протистояти позиції дорослого.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до психологічної сепарації традиційно виникав в контексті розробки таких понять як «прив'язаність», «дитячо-батьківські стосунки», «диференціація». В наукових публікаціях до феномена психологічна сепарація застосовуються різні акценти. Явище сепарації описують як притаманне індивідам різного віку, котрі проживають різні види міжособистісних стосунків та перебувають у різних життєвих ситуаціях. Дехто з авторів виділяє дві сфери дослідницької уваги феномену сепарації. До них можна віднести: суб'єктів сепарації та ситуації сепарації (порушення чи розрив прив'язаності, втрата, депривація). Зазначені вище аспекти представляють формальний рівень тематики. Окрім них в проблематиці психологічної сепарації присутній інтрапсихічний компонент, зокрема, термін «сепарація» застосовується в роботах школи «об'єктних відносин», для позначення ситуації не тоді, коли одна людина покидає іншу, а для описання процесу суб'єктивного переживання втрати частини Его в результаті втрати значущого об'єкта. Проте, для успішного проходження сепарації необхідні зміни, котрі належати до трансформації міжособистісних стосунків та їхнього емоційному компоненту. Нерідко дорослі люди, котрі пройшли сепарацію в поведінковому та когнітивному плані, демонструють емоційну незрілість та надмірну емоційну реакцію в стосунках зі значущими людьми.

Одним з перших, хто почав розмірковувати про сепарацію як інтрапсихічний феномен в міжособистісних стосунках був З. Фрейд. Реакцію дітей різного віку на сепарацію з батьками в різних умовах вивчали і описували А. Фрейд, К. Вольф, Дж. Боулбі, Малер та інші. Аналізуючи психологічну літературу з проблеми сепарації ми звернули увагу, що дане поняття розглядалося як: а) вихід з-під влади батьків; б) формування психологічної незалежності від них в) психологічне відділення від батьківської сім'ї; г) формування образу сім'ї; д) розвиток особистісної автономії); е) формування ідентичності. Дж. Боулбі, прихильник теорії прив'язаності, як одну з біологічно важливих і вітальних потреб індивіда, досліджував різні типи прив'язаності. Сепарацію розглядав як процес відділення від матері. Сепарація, описана Дж. Боулбі, була результатом вимушеної розлуки з матір'ю чи особою, котра її заміняла [2].

Найбільш детально зміни, які відбуваються в психіці дитини під час сепарації від матері описували різні науковці, що вивчали дану проблема-

тику. Дослідники для позначення цього процесу вживає термін «сепарація-індивідуація». Власне «сепарація» в даному термінологічному тандемі означає вихід дитини із симбіотичного зв'язку з матір'ю, побудову кордонів від матері та відділення від неї. «Індивідуація» означає розвиток внутрішньопсихічної автономії сприйняття, мислення та пам'яті. Ми поділяємо думку науковців, що під поняттям «сепарація» розуміють процес набуття людиною почуття власного «Я», яке є вираженням незалежної і самостійної особистості, котрій належить право вибору. Слід звернути увагу, що на так звані, зміни першого порядку, до яких належить фізичний акт розлуки, та другого порядку, котрі відображаються у трансформації емоцій, міжособистісних взаємодій між учасниками сепарації.

У наукових працях ми знаходимо твердження, що процеси відділення та автономії супроводжують людину протягом наступних вікових етапів. Аналізуючи дослідження в розглянутій проблематиці ми виділяємо кілька етапів сепарації. Перший етап характерний для перинатального періоду і відповідає повному єднанню дитини з матір'ю. Єднання реалізується через забезпечення всіх необхідних процесів життєдіяльності дитини через материнський організм. Другий етап є першим кроком на шляху їхнього розділення і являє собою біологічну сепарація, яка дає можливість організму дитини прожити без організму матері. Третій етап – рухова сепарація, настає в той момент коли дитина починає ходити та активно досліджувати навколишній світ. Четвертий етап сепарації – комунікативна сепарація, входження в коло спілкування дитини інших дітей та інших значущих дорослих. П'ятий етап – когнітивна сепарація, характерна для підліткового віку і сприяє розвитку здібності приймати самостійно рішення. Шостий етап – соціальна сепарація, виражається у відділенні в проживанні, матеріальній незалежності та створенні власної сім'ї.

Висвітлення досліджуваної проблеми знайшло відображення у роботах сучасних українських дослідників. Зокрема, Н. Берегова досліджувала вплив ранньої сепарації на становлення особистості. Л. Левицька розглядала теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей сепарації від батьків. А. Широка своє наукове дослідження присвятила психологічним особливостям сепарації в дочірньо-материнських стосунках.

Варто зазначити, що у своєму дослідженні Н.Берегова звернула увагу на проблеми психологічної сепарації та дослідження її взаємозв'язку зі становленням зрілої особистості, процес впливу

дитячо-батьківських відносин на усвідомлення унікальності та самобутності [1]. На підставі аналізу результатів досліджень Л. Левицька пропонує поняття сепарації розглядати як процес, що являє собою послідовне усвідомлення людиною своєї відокремленості, незалежності, розвиток своєї унікальної особистісної ідентичності. Автор описує основні фази в процесі сепарації, а саме: аутична фаза, симбіотична та фаза сепарації-індивідуалізації [3]. А. Широка досліджуючи проблему сепарації розробила типологію дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю, в основу якої поклала західну психодинамічну концепцію сепарації-індивідуалізації. Разом з тим науковиця дослідила та описала п'ять типів сепарації: досягнення дівчатами автономії, прагнення залежності, боротьба за незалежність, розвиток самодостатньої життєвої позиції та розвиток псевдоавтономії [5]. Певні аспекти дослідження у даному напрямку, а саме взаємостосунки батьків та дітей відображенні у роботах А. Руденок та ін. [6].

Розглянувши викладені вище погляди авторів про феномен психологічної сепарації, ми можемо зробити висновки про те, що процес сепарації є невід'ємним та необхідним явищем розвитку і становлення психологічного дорослішання людини. Ранні стосунки між матір'ю і дитиною, з усіма особливостями їх формування і розвитку, відіграють значний вплив на подальше життя людини та побудову міжособистісних стосунків. Отже, узагальнюючи погляди, які були висунуті дослідниками, ми можемо вважати, що психологічна сепарація – це явище психологічного відділення суб'єктів один від одного. В результаті сепарації відбувається трансформація стосунків між суб'єктами через досягнення когнітивної, емоційної та поведінкової незалежності від партнера без розриву цих стосунків. Стосунки між батьками і дітьми складають первісну систему стосунків, в яких відбувається психологічна сепарація, яка часто стає зразком для сепарації у міжособистісних стосунках в дорослому житті.

В дослідженні були використані такі емпіричні методи як спостереження, анкетування батьків та вихователів, методика діагностики батьківського ставлення А. Варга-В. Століна, бесіда з педпрацівниками закладів дошкільної освіти.

Для дослідження агресивної поведінки дітей як фактора, що присутній в сепараційному процесі, проведено анкетування серед батьків, котрі виховують дітей віком 2–3,5 років. Опрацьовуючи результати отриманих відповідей ми з'ясували, що у ранньому віці більшість дітей (69,9 %) добре володіють навичкою самостійно їсти ложкою,

а у 24,7% дітей такий навичка присутній частково. 84,9% дітей говорять від свого імені у першій особі, а 15,1% говорять у третій особі. Показник майже у 85% дає змогу припускати, що переважна більшість дітей на вербальному рівні розмежовує власне «Я», усвідомлює себе як суб'єкта міжособистісних стосунків. 15% дітей поки не відділяють свою суб'єктність і говорять про себе у третій особі, саме так як до них звертаються дорослі.

На наш погляд, досить інформативними виявилися відповіді на питання, яке стосувалося як дитина проявляє інтерес до іграшок, котрі належать іншим дітям. За результатами даних відповідей бачимо, що майже половина дітей (49,3%) для задоволення власного інтересу, самостійно не вступають в діалог з іншими дітьми, а залучають для цього маму. Це може підтвердити той факт, що для дітей раннього віку їхні матері продовжують виконувати роль об'єкта, з допомогою кого дитина може компенсувати не достатньо розвинені навички комунікації. Варто також брати до уваги, що дана реакція дітей може залежати й від зовнішніх обставин та емоційного стану дитини. Так дитина до знайомого товариша може сміливо підходити та робити спроби попросити іграшку, в той час, як до незнайомого дитини буде просити маму дістати бажану іграшку. Настрій, стан здоров'я дитини також впливають на бажання комунікувати іншими дітьми.

За відповідями респондентів на питання «Як дитина реагує, коли інша дитина бере її іграшку?», встановлено, що 63% дітей забирають іграшку назад силоміць; 41,1% спочатку дають гратися, а потім забирають іграшку; 34% дітей залучають маму, щоб забрати іграшку. Для кращого розуміння реакції дитини на відмову матері виконувати бажання дитини, важливо розглянути відповіді на питання «Яка реакція дитини, коли мама відмовляє виконувати бажання чи прохання дитини?». За результатами відповідей ми дізналися, що 57,5% дітей реагують на відмову матері обуренням, тупають ніжками, плачуть, показують жестами свою незгоду; 34,2% дітей не лише плачуть, а й ображаються, відсторонюються від мами, а також реагують істерикою, протестом, падають на підлогу з плачем; 30,1% дітей проявляють фізичну агресію, тобто можуть вдарити матір. І лише 16,4% погоджуються з маминою відмовою. Варто зауважити, що такий високий рівень агресивної поведінки діти виражають в ситуації протистояння позиції дорослого і протиставлення себе йому. Ще одним підтвердженням, що агресія у дітей використовується як інструмент протидії дорослому є результати відповідей на питання

«Чи робила дитина спроби вдарити Вас в момент капризів чи істерик?» Зокрема, 69,9 % батьків підтвердили, що діти робили спроби вдарити їх.

Щодо вираження вербальної агресії, то 26% респондентів відповіли про те, що діти вживали по відношенню до них фрази типу «Ти погана мама», «Тебе не люблю». А от на запитання «Чи говорила дитина у Вашу адресу «Іди звідси», «Тікай», «Не хочу тебе?»» кількість позитивних відповідей значно більша – 38,4%. Найпоширеніша причина цьому зі слів матерів, була відмова виконувати бажання дитини, заборона бажаної для дитини діяльності. 4,1 % батьків не пригадують ситуацій в яких дитина вербально відштовхувала їх.

За результатами опитування нам вдалося з'ясувати, що 61,1% дітей реагують емоціями злості та обурення на спроби матері припинити діяльність котрою захопилася дитина (прогулянка, гра іграшками, піском, плюскання водичкою, катання на велосипеді тощо). У 16,7 % діти проявляють зазначені емоції, коли мама відмовляє в покупці іграшки чи смаколика, і ще у 16,1% випадках злістю та обуренням дитина реагує коли в неї забирають іграшку інші діти.

При вираженні емоції злості діти демонструють такі поведінкові реакції: кричать – 71,2%; кидаються іграшками чи іншими предметами – 63%; б'ються – 46,6%; тупають ногами чи падають на підлогу – 32,9%; штовхаються – 21,9%, показують язика – 12,3%; говорять агресивні слова – 11%; кусаються – 8,2%. Емоція злості яскраво виражена в поведінкових реакціях дитини, котрі спрямовані на вираження протесту, незгоди, непокори і являють собою приклади протистояння дорослому. Ми можемо припускати, що сам факт протистояння комусь засвідчує існування у внутрішньому світі дитини двох суперечливих позицій: чужої, якій дитина протриває і власної, суб'єктивної. Саме суб'єктивація у міжособистісних стосунках зі сторони дитини, кристалізується через протистояння дорослому у агресивні форми.

За результатами опитування було встановлено, що 95,9% матерів спостерігали у своїх дітей істеріку віком у віці від 2 до 3,5 років. Частота проявів істеріки наступна: у 35,6% – кілька разів на тиждень; 21,9% – істеріки траплялися щодня; 15,5% – один раз на тиждень; 12,3% – кілька разів на місяць; 9,6% – один раз на місяць; 5,5% – істеріки відсутні, або батьки не пригадували про них. Таким чином можемо визначити, що 73% дітей вчиняли істеріку від кількох разів на тиждень до щодня.

Дитяча агресивна поведінка в ситуаціях, коли мами не могли підтримувати інтереси та бажання своїх дітей, вочевидь, могла викликати певні емо-

ційні переживання і в самих матерів. Щоб дізнатися якими емоціями матері реагували на агресивну поведінку своїх дітей ми запитали: «Які емоції Ви відчуваєте у відповідь на істеріку, капризи, вперту поведінку дитини, котрі спрямовані на Вас?» Відповідь передбачала кілька варіантів. За результатами відповідей: 61,1% відчували роздратування; 41% відчували злість; 35,6% відчували власну провину; 15,1% соромилися такої поведінки; 12,3% боялися такої реакції дитини; 4,1% смішила така реакція. Не було жодної відповіді, хто б лишався байдужим у цій ситуації. Досить несподівано великий відсоток (41%) набрала відповідь – «відчуваю прийняття ситуації і власну врівноваженість». Ми можемо припускати, що даний результат дещо перебільшено репрезентує реальну картину емоційних реакцій матерів на істеріки у дітей. Так, як питання дозволяло вибирати кілька варіантів емоційних реакцій, наприклад, роздратування і почуття сорому, злість і почуття провини, що є цілком природно. А от поєднання роздратування з одночасним врівноваженим сприйняттям дитячих афектів видається несумісним і породжує сумніви щодо щирості відповідей матерів, і достовірності показника у 41%.

Для реалізації нашого дослідження також провели опитування серед працівників дошкільних навчальних закладів. В результаті опитування вихователів було встановлено, що 88,3% працівників закладів дошкільної освіти у своїй практиці стикалися з агресивною поведінкою дітей раннього віку. Найбільш розповсюдженими проявами такої поведінки були зазначені: кричали до вихователів, могли вдарити, втікали від вихователя, кусалися, говорили агресивні слова.

Вагомим фактором пояснення агресивної поведінки є соціально-психологічні показники, а саме, особливості соціальної взаємодії з оточенням та умови сімейного виховання дітей. Ці аспекти дослідження ми дослідили за допомогою «Тесту батьківського ставлення» А. Варга і В. Століна.

За результатами проведеної методики з батьками можемо говорити про те, що по шкалі «прийняття-відторгнення» батьки демонструють високий рівень прийняття своєї дитини, відносяться до неї з прихильністю, повагою до її особистості, із задоволенням проводять час, зважають на інтереси дитини, цікавляться її життям, співчують і приймають її такою якою вона є. Тип батьківського ставлення «кооперація» також виражається досить високими показниками – 74,1%. Даний результат можемо інтерпретувати як прихильне ставлення батьків до взаємодії з дитиною, довіра до дитини, бажання взаємодіяти з нею, образ дитини є соціально бажаним для батьків.

**Показники типів батьківського ставлення до дітей у % за «Тестом батьківського ставлення»
(А. Варга та В. Століна)**

Типи батьківського ставлення				
Прийняття-відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Інфантилізм
91%	74,1%	49,9%	34,6%	21,5

Шкала «симбіоз» демонструє середній рівень міжособистісної дистанції між батьками і дітьми – 49,9%. Якщо брати до уваги, що учасники опитування – батьки дітей раннього віку, то цей показник може засвідчувати, з одного боку, про зусилля батьків до розмежування себе і дитини, а з іншого, до збереження симбіотичного зв'язку. Тип батьківського ставлення «авторитарна гіперсоціалізація», за яким відмічаємо низькі показники – 34,6% відображає напрям і форму контролю за поведінкою дитини. Ця шкала демонструє відносно низький рівень батьківського авторитаризму, бажання батьків сильно контролювати дитину, нав'язувати безумовну дисципліну і слухняність.

Низькі показники за типом «інфантилізм» серед батьків – 21,5% свідчать проте, що батьки не бачать в своїй дитині невдачу, не інфантилізують дитину, приписуючи їй соціальну чи особисту нездатність.

Отже, в результаті проведеного нами емпіричного дослідження було з'ясовано, що основним приводом для проявів агресивної поведінки дітей є припинення дорослими діяльності якою захопилася дитина, відмова виконувати бажання дитини, неспроможність дітей розділити іграшки в дитячому колективі. Згідно з результатами спостереження було зафіксувало високі показники вираження таких компонентів: моторний, мімічний; емоційний; звукова експресія. Вегетативний компонент можна було спостерігати лише в одній дитини, котра демонструвала істеріку. Вербальний компонент в момент агресивної поведінки виражений дуже слабко у всіх дітей. Емоційний

компонент у проявах агресивної поведінки, що демонструють діти виражений такими емоціями як злість, обурення, образа, роздратування. Поведінковий компонент представлений наступними реакціями: крик, розкидання іграшок, тупання ногами, спроби відштовхнути чи вдарити дорослого, спроби втікти від дорослого, вкусити, вживання заперечних та агресивних слів. Вербальний компонент в агресивній поведінці виражений набагато слабше ніж емоційний та поведінковий. Поведінка протистояння і протиставлення на думку експертів виражає потребу трирічної дитини відділити власне «Я» від «Я іншого», домогтися свого бажання та отримати більшу автономію від дорослого.

Результати «Тесту батьківського ставлення» А. Варга та В. Століна, визначили високий рівень батьківського прийняття, підтримки та зацікавленості батьків у взаємодії зі своїми дітьми.

Опрацювавши результати анкетування батьків, вихователів та бесіди проведеної з педпрацівниками, можемо говорити про те, що агресивна поведінка дітей, супротив, негативна емоційна реакція та вербальне відштовхування спричиняли у батьків та вихователів певний емоційний відгук. Так дорослі на агресивні реакції дітей відчували роздратування, злість, провину і сором. Експертне оцінювання підтверджує думку про те, що поведінка протиставлення і протистояння дорослому спричинена потребою дитини досягти більшої автономії та відділити своє «Я», яке відрізняється у суб'єктивних бажаннях та імпульсах від «Я дорослого».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Берегова Н., Максимчук К. Вплив ранньої сепарації на становлення особистості. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Хмельницький. Серія, *Психологічні науки*. 2019, № 1(12). С. 21-32.
2. Bowlby R, King P. Fifty Years of Attachment Theory: Recollections of Donald Winnicott and John Bowlby. Karnac Books. 2004. p. 17.
3. Левицька Л. Теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей сепарації від батьків. *Український науковий журнал «Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації»*. 2015. № 4. С. 142–146. .
4. Руденок А. І., Євстігнеєва І. Теоретичний аналіз чинників, які впливають на появу агресивної поведінки дітей раннього віку. *Psychology Travelogs (Психологічні тревелоги): науковий журнал*. Хмельницький : Хмельницький національний університет, 2021. № 2. С. 126-138.
5. Широка А. О. Адаптація методики психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 10. С. 45–53.
6. Rudenok, A., Petyak, O., Komar, T., Afanasenko, V., Khanetska, N. Psychological Adaptation of Children in Remarried Families. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 2022. 14(1), 521-534.